

УДК 902.726.7(476.94)

Роман БЕРЕСТ

ДАВНІ МОНАСТИРІ ПРИКАРПАТТЯ

Наведено відомості про найдавніші монастирі Прикарпаття, особливості їхнього виникнення та розвитку на давньоукраїнських землях.

Ключові слова: давні монастирі, регіон Прикарпаття, давньоукраїнські землі.

Вітчизняна історична традиція твердить, що поява перших чернечих монастирів на Русі пов'язана із прийняттям християнства князем Володимиром. Однак стародавні писемні джерела свідчать, що перші монахи на давньоруських землях з'явилися ще задовго до офіційного прийняття християнської віри. Уже з часу появи в Київській Русі чорне духовенство стало відігравати надзвичайно важливу роль у багатьох сферах суспільного життя. Офіційно вважають, що монахи - "солунські брати" Кирило і Мефодій привнесли на Русь писемність. Їхня діяльність на давньоруських землях зафіксована у IX ст., ще задовго до утворення Київської Русі. Зазначимо, що питання виникнення писемності у слов'ян є досить складним та дискусійним.

Наголосимо також, що ченці в часи існування Русі вели літописання, поширювали шкільництво, сприяли загальному розвитку мистецтва, культури, налагодженню дипломатичних відносин з іншими державами; вони навіть були авторами багатьох унікальних винаходів та важливих праць.

Місцями перебування монахів на давньоукраїнських землях здебільшого ставали відособлені від тогочасного суспільства місця. Переважно це були природні порожнини у вигляді печер, гротів, скельних навісів. Перший монастир на Русі виникає "... на крутой Киевской горе, противъ холма Перунова, какъ бы в знамение победы быстро водворившагося у нас христьянства надъ древнимъ язычествомъ"¹.

Як свідчить Києво-Печерський патерик², засновником Печерського монастиря над Дніпром став чернець Антоній

© Берест Р., 2003

¹ Казанский П. История православного русского монашества. – М., 1855. – С. 8.

² Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – С. 5.; Історія української культури / За заг. ред. Івана Крип'якевича. – К., 1994. – С. 40; Шахматов А. А. Житие Антония и Печерская летопись // Журнал Мин. нар. просвещения. – 1898, Март. – С. 141.

Печерський, який до прийняття схими мав ім'я Антипа та родом був із Любеча. У Лаврентіївському літописі зазначено, що ігумен Афонського монастиря здійснив постриг Антипа під іменем Антоній “научивъ чернецькому образу, и рече ему: «иди во Русь опять тебе мнози чернецы быти имуть”³.

Печерні чернечі пам'ятки, особливо після прийняття християнства, помітно поширилися по всій території України. Однак серед регіонів виділяється територія Прикарпаття, де дослідники описують різноманітні давні монастирські споруди та комплекси.

Один із стародавніх чернечих печерних комплексів був поблизу с.Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. Про печеру у Страдчі є багато легенд та переказів. Ще в другій половині XIX ст. печеру обстежував Готфрид Осовський, однак, на жаль, описи та результати його досліджень виявити не вдалося. На початку XX ст. опис Страдчанської печери навів український дослідник Богдан Януш. Учений згадував про знахідки кісток, керамічних уламків та окремих старослов'янських надписів. Він зазначав, що печера має вигляд вхідної келії та двох довгих вузьких коридорів. З них західний був повністю засипаний, а східний, що мав довжину близько 200 м, закінчувався просторою келією. У печері, як далі зазначав дослідник знайдено кістки окремих захоронень⁴.

Інший відомий український археолог міжвоєнного періоду Ярослав Пастернак також вів археологічні дослідження в Страдчі. Він називав Страдчанський печерний монастир “другим після київських печер, підземним монастирем часів Київської Русі в Україні”⁵.

На початку 90-х років минулого століття археологічне обстеження Яворівщини проводила експедиція НДЛ-81 Львівського державного університету імені Івана Франка під керівництвом проф. М.Пелешчина. У процесі досліджень було також обстежено околиці сіл Страдч, Поріччя, Домажир, смт Івано-Франкове та ін.

Поблизу зазначених вище населених пунктів виявлено понад десять природних порожнин. З них лише дві печерні порожнини могли мати практичне застосування. Обидві печери розміщені в межах однієї гори, на вершині якої є церква. Перша печера невелика, природно-штучного походження. Вона вирубана у вигляді масивного, але неглибокого, місткого гроту і є з південного боку, друга, про яку йтиметься нижче, – із західного. Печера розташована на північно-західній околиці с.Страдч, поблизу сучасної автодороги Львів—Яворів.

³ Полное собрание летописей русских (далі ПСЛР). – СПб., 1846. – Т.1. - С.67.

⁴ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wshodniej. - Lwow, 1918. -- S.79.

⁵ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С.581.

Це відома в навколишній окрузі природна порожнина, яку ще й досі місцеві мешканці називають печерним монастирем. Вхід у печеру помітно відрізняється від того, як його описали Б.Януш, Я.Пастернак та інші дослідники. Сьогодні вхідна частина у печерну порожнину зроблена у вигляді невеликої, продовгуватої капиці (10,0х3.2м). Її стіни та стеля укріплені в недавньому часі залізобетонними конструкціями.

Вхід у печеру влаштовано у середній частині високої гори, на вершині якої нині є культова споруда, плебанія та сучасне кладовище. З південного боку гори добре помітні залишки валів і ровів від стародавнього укріпленого поселення⁶. За результатами досліджень у Страдчі О.Ратича, а також матеріалами експедиції НДЛ-81 можна твердити, що на вершині гори було давньоруське городище.

За результатами структурних геологічних обстежень з'ясовано, що ця природна порожнина має природно-штучне походження. Вона утворилася ще в тортонському віці неогенового періоду внаслідок складних тектонічних процесів, що пов'язані з особливостями структури кам'яних відкладень, навколишніх ґрунтів, річкової болотної долини та інших факторів. Згодом, ще в архаїчні часи, печерну порожнину стародавні люди пристосували для власних потреб⁷. Вона слугувала не тільки добрим захистом від ворогів, а й надійним місцем, де можна було заховатися від негоди чи холоду. Вірогідно, що саме в період Київської Русі, коли русичі утворили сильну слов'янську державу, відпала потреба ховатися від завойовників у печерних порожнинах. Можливо, що саме в тому часі печеру могли освоїти ченці і влаштувати тут печерний монастир.

Після виконання робіт печера набула вигляду складного підземного лабіринту, що має два розгалуження і загальну довжину близько 270 м. "Стеля" — це овальне склепіння, яке у різних частинах має різну висоту (від 0,45 до 3 м). У матеріалах археологічних досліджень експедиції Львівського університету зафіксовано детальний план печери з численними нішами, різними за розмірами келіями, кам'яними стовпами, вирубаними у камені пристінними лавами та окремо виділеним кам'яним столом⁸.

⁶ Городище у Страдчі обстежували: Д.Зубрицький, Я.Пастернак, Б.Януш, М.Грушевський та ін. Востаннє археологічні дослідження проводив О.Ратич. Див.: Ратич О. Городища в селах Добростани і Страдч // Археологія. — К., 1968. — С.227-228.

⁷ Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України — джерело матеріальної і духовної культури // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Зб. тез, повідомлень та доповідей. Наук. конф. — Львів, 1995. — С.62-63.

⁸ Пелещин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с.Страдч на Львівщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Зб. тез, повідомлень та доповідей. Наук. конф. — Львів, 1995. — С.72-76.

Досить важливу та цінну наукову інформацію щодо печерних давньоукраїнських монастирів Прикарпаття навів Василь Карпович (він же Богдан Януш) у третьому томі Записок чину св. Василя Великого (стаття “Скельний монастир у Розгірчі”), що вийшов у Львові ще 1930 р. На підставі аналізу архітектури скельного монастиря в Розгірчі дослідник дійшов висновку, що пам’ятка мала два рівні функціонування. Нижній рівень був призначений для проживання ченців, а верхній використовували як культову споруду. “Маємо тут пересідок – нартекс, головну наву і присвітерію з вівтарною частиною”. На думку В.Карповича, цей монастир уже міг функціонувати у XIII ст.⁹

Крім детального опису печерного монастиря в Розгірчі, Карпович зумів також зібрати відомості про 45 печерних монастирів Прикарпаття. Як слушно зауважив автор, 22 із них безпосередньо пов’язані з чернечим перебуванням і досі у народній традиції зберігають назву “Монастир”. На кам’яних стінах багатьох печерних пам’яток збереглися старослов’янські написи і навіть окремі символізовані зображення.

Особливого поширення печерні монастирі набули в районі середньої течії Дністра. Значно сприяв цьому рельєф та геологічна структура. В Середньому Подністер’ї є не лише печерні монастирські комплекси, а й скити, гроти, каплиці, келії відлюдників. Як зауважив сучасний дослідник давньоруських культових споруд з Чернівецького університету Богдан Рідуш лише в басейні середнього Дністра налічено понад 75 християнських печерних пам’яток, які мали практичне застосування.

Серед кам’яних порожнин найбільшу увагу привертають печерні комплекси з кількох або кільканадцяти приміщень. Переважно приміщення взаємоізолювані і утворюють собою складні в будівельному плані конструкції. В будівельних конструктивних особливостях печерних чернечих комплексів вирізняється овальне склепіння стелі, яке вважається найбезпечнішим в плані фізичних навантажень, виділення окремих культово-необхідних елементів, просторова орієнтація культових приміщень, добра вентиляція та ін.

До найбільших монастирських печерних комплексів Середнього Подністер’я треба зачислити Бакотський, Нагорнянський, Лядовський, Непоротівський та інші підземні монастирі¹⁰.

⁹ Карпович В. Скельний монастир в Розгірчу // Записки чину св.Василя В. – Львів, 1930. – С.86

¹⁰ Рудіш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. Наук. статей. – Чернівці, 2000. – Т.1. – С.108-127.

Зокрема, печерний комплекс Непоротівського монастиря складається з понад 20 різних за розміром приміщень. Найбільше печерне приміщення має довжину 8 м, ширину 4 м і висоту 3.5 м. Ця порожнина відігравала роль печерної церкви. Інші печерні порожнини були призначені для каплиць, комор, трапезних та різних господарсько-виробничих потреб. За кількістю келій у печерних монастирях можна встановити середню чисельність ченців того чи іншого закладу.

Загалом треба зазначити, що в печерних давньоруських монастирях було мало мешканців. Найменших з них — лише два-три ченці. Однак були і великі монастирські комплекси, що налічували кілька десятків осіб.

Печерні порожнини, що є в українському Прикарпатті, привертати до себе увагу стародавніх авторів та літописців. Це свідчить про важливе значення, яке вони мали в тогочасному суспільному житті. Наприклад у Галицько-Волинському літописі наведено відомості про город “Печера Домажира”¹¹. Фрагментарні повідомлення, наведені літописцем, не дають змоги відшукати точне місце города. Є припущення, що літописний печерний город — це сучасне село Домажир, яке є недалеко відомої страдчанської печери. Важливо, що в Домажирі ще й досі поблизу школи та на північно-західній околиці села частково простежуються залишки від оборонних укріплень. В окремих місцях помітно виділяються вали та рови. Ймовірно, що тут існувало потужне та велике городище. Однак з розбудовою села оборонні укріплення було зруйновано. Згадка про оборонні укріплення та частковий опис городища є у кількох працях Б.Януша.

Однак із цього приводу відомий історик Михайло Грушевський навіть висловив сумнів щодо точності формулювання наведеної літописної згадки¹². Учений вважав, що літописна пам’ятка розміщена на Тернопільщині в місцевості Домамири, де є кілька печерних порожнин, що дали назву стародавньому городу.

Інша літописна згадка дає ще цікавіші історичні відомості. В Іпатіївському літописі під 1240 роком зазначено що князь Данило їхав з Угорщини і “прихавъ въ Синеволодьско во монастырь святаыя Богородица”¹³. У цьому літописному історичному факті важливо зазначити, що навіть у добу раннього християнства на Русі формувалася традиція приурочення того чи іншого монастиря тому чи

¹¹ Галицько-Волинський літопис./Упорядник Р.Федорів. – Львів, 1994. – С.64.

¹² Грушевський М. Чи Домамири чи Домажири // Записки НТШ. – Львів, 1895. – С.5.

¹³ ПСЛР. - С.178.

іншому покровителю. Наведене вище літописне повідомлення привернуло увагу багатьох дослідників. Ще в другій половині XIX ст. М.Коссак писав, що згідно з переказами місцевих жителів, а також випадкових речових знахідок літописний монастир знаходився у Синевідську Вижнім (Верхнє Синєвидне) у лісі, який ни ні називають Дубина¹⁴.

Згодом, у 30-х роках XX ст. відомий український дослідник Мирон Кордуба під час збирання історико-етнографічних відомостей у Прикарпатті зауважив, що у Синевідську Нижнім (Нижнє Синєвидне) є також поле, яке місцеві мешканці називають Черничина. Тому можливо, як зазначив дослідник, що тут також міг бути літописний монастир.

Археологічні дослідження давнього Унівського монастиря, які наприкінці 90-х років XX ст. проводила експедиція дослідників відділу археології Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича, Львівської академії мистецтв та Львівського національного університету ім.І.Франка в північній околиці Унева, ще раз підтвердили надзвичайно важливе значення топонімів для майбутніх археологічних досліджень. Наприклад, в урочищі Чернеча гора, яке сьогодні покрите лісом, виявлено залишки унікальної пам'ятки чорного духовенства в Україні. Вона представлена комплексом житлових, господарсько-виробничих, культових споруд, а також середньовічним кладовищем підплитових поховань. Археологічні дослідження та архівні матеріали дали підстави ствердити, що на Чернечій горі в середньовіччі був жіночий монастир. На підставі конкретного датувального матеріалу (керамічні вироби, монети та ін.) виникнення монастиря можна датувати зламом XIII-XIV ст. Приблизно цей час виникнення монастиря намагаються підтвердити автори монографічних досліджень про Унівський монастир. Зокрема, Іван Буцманюк ще на початку XX ст. висловив думку, що монастир в Уневі був сучасником та "комунікатором" княжого Буська і Львова¹⁵.

На підставі архівних матеріалів сучасний історик І.Мицько стверджує важливе значення та роль унівського монастиря в суспільно-політичному житті нашого краю вже у XIV ст.¹⁶

Давній Унівський монастир належить до штучних споруд. Тут та в найближчій окрузі немає природних печерних порожнин. Однак є відоме джерело, яке здавна славиться своїми цілющими властивостями. Археологічні дослідження засвідчили, що окремі найдавніші монастирські споруди були земляного типу. Перш за все це келії-

¹⁴ Коссак М. Шематизмъ Провынцыи св.Спасителя ЧСВВ - Львів, 1867. – С.165.

¹⁵ Буцманюк І. Унів і его монастирі. – Жовква, 1904. – 134 с.;

¹⁶ Мицько І. Святоуспенська лавра в Унесві. – Львів, 1999. – 319 с.

Землянки. Їхня долівка була на глибині 1,7-1,8 м від сучасної поверхні. Земляні будівлі мали невеликі розміри і переважно були призначені для однієї особи.

На Чернечій горі погано збереглися залишки оборонних укріплень, хоча в окремих місцях їхні контури можна простежити.

Отже, мешканці монастиря змушені були творити не тільки житла, а й дбати про свій зовнішній захист.

У 2001 р. експедиція університету поблизу митрополичих палат Унівської Святоуспенської лаври в урочищі Монастирське відкрила залишки перекопаних оборонних укріплень, а також велике румовище (13 x прибіл.16 м) з дорогою, вимощеною тесаними каменями. Споруда була збудована на вапняному розчині з цегли-пальчатки, "дикого" і тесаного каменю. Будівля з внутрішнього (північного) боку була оздоблена різьбленим тесаним каменем. Архітектурний стиль різьби близький до бароко.

Однак варто зазначити, що румовище, яке колись слугувало в'їздною брамою у монастир, мало кілька будівельних періодів. Різьбленим каменем було добудовано приблизно на зламі XVI-XVII ст.

Зі східного боку румовища виявлено залишки зруйнованого насипного валу. Вал примикав до будівлі і творив захист монастиря. У перерізі перекопаних земляних валів виявлено кілька фрагментів кераміки, характерної для XIII ст. (косо зрізаний вінчик із внутрішньою закраїною для вставляння покривки та без неї).

Щодо нашого дослідження треба зазначити про важливу роль топонімічних назв в процесі історичних досліджень. Можна зауважити, що назва "Чернеча гора", "Монастир" досить часто трапляються серед урочищ та поблизу важливих стародавніх суспільно-політичних центрів України. Зокрема, поблизу стародавніх Унівських монастирів (чоловічого та жіночого) знаходяться фрагменти потужних насипних валів та ровів невідомого досі в історичній науці укріпленого поселення, яке місце жителі називають "городом Володимира". Така особливість виникнення монастирів поблизу городищ є традиційною для давньоруського періоду.

З літописним городом Пліснеськом пов'язують легенду про княжну Олену Всеволодівну, яка 1180 р. заснувала в городі монастир. Досить цікаві історичні відомості про цю подію свого часу навели

І.Компаневич (1838), М.Коссак (1867) І.Франко (1890), І.Заклинський (1906) та інші автори, які, на жаль, не зазначають джерел отриманої інформації.

Ще й нині місце на окраїні Пліснеського городища, де був давній монастир, називають Оленин парк. Пам'ятка поки що потребує детального вивчення. Проте варто зазначити, що Пліснеський монастир за типом спорудження також не належав до категорії наведених вище печерних монастирів. Його можна зачислити до штучних, наземних будівель,¹⁷ які були на території укріпленого міста. Такі типи монастирів поширені в тих місцевостях, де не було природних кам'яних порожнин.

Вірогідно, що серед монастирів ще в давні часи була певна диференціація, яка ґрунтувалася на суспільних привілеях. Навіть у давньоруські часи часто монаше середовище поповнювалося з вищих суспільних верств. Відомо, що львівський князь Лев Данилович після смерті дружини Констанції (дочка угорського короля Бели) зрікся престолу і прийняв монаший постриг. Таких фактів можна навести чимало. Вірогідно, що саме майновий критерій став основою згодом чітко вираженої диференціації монастирів Студійського та Василянського уставу.

Наземні дерев'яні чернечі монастирі особливо концентрувалися поблизу княжих городів. Для прикладу можна навести княже місто Галич. Лише в недалеких околицях княжого Галича дослідник з Івано-Франківська Б.Томенчук наприкінці 80–90-х роках минулого століття відкрив та частково обстежив залишки десятих стародавніх монастирів¹⁸.

Про вірогідність існування монастирів чи монастирських комплексів можуть свідчити топонімічні назви урочищ, які у народній традиції передалися з далеких часів. Наприклад, поблизу колишнього княжого Звенигорода (нині це село Пустомитівського р-ну) експедиція Львівського університету 1998 р. зафіксувала низку урочищ, які мають основу "Монастир". Серед них назвемо "Монастир," "Монастирок," "Монастирець" "Монастирище," "Монастирське" і навіть село Підмонастир.

¹⁷ Багрий Р.С. Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды) – К.: Наук. думка, 1990. – С.111-112.

¹⁸ Паньків М.І. Археологічні дослідження (1941-1994) // Галич і Галицька земля. Зб. наук. праць. – Київ-Галич, 1998. – С.105.; Томенчук Б.П. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. Зб. наук. праць. – Київ-Галич, 1998. – С.127-132.

Археологічні дослідження НДЛ-81, які виконано в урочищі "Монастир", що поблизу с.Мостище Перемишлянського р-ну підтвердили ймовірність існування тут оборонної культової споруди. До наших днів на запустілій місцевості, зарослій чагарником збереглися два потужні розірвані насипні земляні вали (північний та південний) і глибокі рови. В результаті розкопок на укріпленій території чернечої пам'ятки виявлено сліди від дерев'яних наземних будівель, речі господарського (залізні ножі, ключі від замків, деревообробні інструменти, фрагменти давньоруського гончарного посуду, уламки керамічних плиток, кахлів, оболонь, плесканок, штофів) та багато речей культового (фрагменти підсвічників, лампадок та ін.) призначення.

За керамічним матеріалом пам'ятку можна датувати XII-XIII ст. Однак сильне руйнування культурного шару не дало змоги детально простежити точні контури наземних будівель. Монастир займає територію всього 0.15 га. Його можна зачислити до оборонних чернечих монастирських комплексів¹⁹. Вірогідно, що земляні укріплення навколо згаданого монастиря було споруджено ще до татаро-монгольської навали, бо практично від середини XIII ст. будівництво земляних оборонних фортифікаційних насипів на Русі майже не вели. Тому монастир міг бути сучасником княжого Звенигорода, який зруйновано близько 1241 року.

Чернечі монастирські комплекси виявлено і поблизу інших княжих міст. Зокрема, Ярослав Пастернак ще 1937 р. досліджував залишки монастиря на високому березі р.Пичинія, що поблизу літописного города Теревовлі. В культурному шарі пам'ятки дослідник виявив речі XI-XII ст.²⁰ Проте вчений не навів відомостей про монастирські оборонні укріплення. Пізніше цю пам'ятку в контексті старожитностей Теревовлі обстежив відомий археолог Б.Тимошук, та він також не згадував про сліди монастирських фортифікаційних залишків. На підставі цього можна допустити, що не всі давньоруські монастирі мали оборонні укріплення. Такі чернечі комплекси можна зачислити до відкритого типу.

Отже, як засвідчили результати археологічних досліджень, на пам'ятках чорного духовенства простежується певна різноманітність у місцях заснування монастирів, в особливостях будівництва, господарських заняттях ченців тощо. Нині відомими є печерні, наземні, напівземляні та земляні житлові чернечі споруди. За нашими

¹⁹ Берест Р.Я. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище // Археологічні дослідження Львів. ун-ту.- Львів, 1998. – Вип.3. – С. 24-30.

²⁰ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С.650-651

підрахунками у Прикарпатті в період XV-XVI ст. було понад 350 монастирів. Їхнє детальне дослідження відкриє ще багато нового з життя та діяльності чорного духовенства у середньовічні часи на землях України.

ROMAN BEREST

THE OLD MONASTERIES OF NEAR-CARPAIAN REGION

The article in explores the oldies monasteries of Near-Carpatian Region peculiakities of theik establishment and develoment in the old Ukrainian lands.

Kej words: monasteries, Near-Carpatian Region, old Ukrainian lands.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2002
Прийнята до друку 19.05.2002